

Олександр КРИВОШИЙ.

ЖІНКА В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЗАПОРОЖЖЯ. МЕЖІ ПРИСУТНОСТІ

Олександр КРИВОШИЙ,
кандидат історичних наук
(Запоріжжя)

ЖІНКА В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЗАПОРОЖЖЯ. МЕЖІ ПРИСУТНОСТІ

*Пошуки слідів жінок в історії є
часто справою проблематичною.*

Ж. Дюбі М. Перро

Автори підручників і посібників з історії України XVI—XVIII ст. в контексті розповідей про Запорозьку Січ та реєстрове козацтво не оминають увагою і побут та повсякденне життя козацької спільноти.

Більшість описів козацького життєустрою побудовано за такою логікою: загальна характеристика запорозького козака (характеристика реєстрового козака відсутня); місце проживання запорожців; побут та розваги козаків; козацька віра й церква.

Інтерес до сімейного життя козаків-запорожців зводиться, як правило, до козацького аскетизму, себто відречення козаків від сімей і концентрації їхніх моральних, розумових і фізичних зусиль на військовій справі та до суворої заборони появи жінки на Січі. А мірилом ставлення козацтва до жінок автори обирають широковідому українську пісню про козацького зверхника Сагайдачного,

«Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!...»

«Безшлюбний», скептично налаштований до жіноцтва козак подається в модерній літературі як незаперечний український архетип чоловіка та основна складова частина «очоловіченої» моделі українського суспільства. У такому ідеалі чоловіка, твердять дослідники, «відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII ст. з його прагненням до освіти, миру, людяності і водночас із безконечними війнами, безконечними смертями в ім'я віри і свободи» [1, С.280]. І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного й суспільного життя українського народу XVI—XVII ст.

Отак поза обрієм зацікавлення школярів, вчителів і студентів опинився один з найжиттєвіших відломів старого українського громадянства — жіноцтво, а пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях наче провалився, залишаючи чорну прірву в нашому історичному пізнанні...

А може жінки Козацької України і справді не полишили вагомого історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності?

Відповіді на поставлене запитання можна, лише відкривши для нового прочитання ті сфери людського життя, які ще до недавнього часу вважалися неважливими в контексті позитивістського аналізу — повсякденність, приватне життя, традиції і звичаї [2]. Тобто, ті сфери, з якими найчастіше пов'язували і до яких «відносили» будь-яку жіночу активність.

Звернення до історії повсякденності в цьому контексті є, на наш погляд, цілком виправданим, бо без детального вивчення уявлень людини про оточуючий її світ неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення країни, регіону або навіть того чи іншого населеного пункту із оточуючим його навколишнім середовищем [3, СС.170—171].

Історія повсякденності — це історія тих, хто непомітний для великої історії, хто включений в історичний процес як пересічна людина. Таким чином, центральними в аналізі повсякденності виступають життєві проблеми тих, хто залишився безіменним в історії. «Структури повсякденності» охоплюють усе те, з чого складається життя людини: її умови, потреби (харчування, житло, одяг, прикраси, взуття), а також увесь спектр відповідних взаємин, вчинків, бажань, ідеалів, звичаїв і традицій, цінносних орієнтацій, що регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікацій [4, С.8].

Історична реконструкція минулого лише на основі

Козацький зимівник

державницьких, ідеологічних, соціально-політичних, воєнних та культурно-мистецьких параметрів не є доволі вичерпною. Бо реалізація цілого ряду взаємозв'язків, які склалися в українському суспільстві (людина і побут, людина і війна, людина і релігія, людина і влада), неможлива без присутності жіночого чинника. Вияснення механізмів функціонування конкретної системи, в якій реалізувалася соціальна поведінка людини, має включати в себе не тільки економічну, політичну чи воєнно-стратегічну основу її життєдіяльності. Важливе місце повинно належати і мікросередовищу, в якому жив конкретний індивід, керуючись його обов'язковими нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей [5, СС.72—73]. Те, як людина і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності, учасниками та очевидцями подій, як правило, впливає як на саму реальність [6, С.220], так і на її сприйняття та подальше усвідомлення.

Проблема присутності жінки у воєвничому середовищі південноукраїнських степів з периферії розгляду (тобто, з того як вона представлена в джерелах) лише в останнє десятиріччя ХХ ст. потрапляє до його центру [7], хоча джерела, самі по собі, не давали для цього підстав — підстави визначалися, до певної міри, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити «очоловічений по самі вінця» (і прийнятий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

Річ у тім, що в кінці ХІХ ст. зусиллями знаних вітчизняних істориків Пантелеймона Куліша, Аполлона Скальковського та Дмитра Яворницького [8; 9; 10] у відповідності з існуючими на той час тенденціями часу і місця [11] була сформульована концепція, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська За-

порозького буцимого розглядалась козацтвом як небажана, а то й нешовартісна. Посилаючись на «регулу» — «неписаний статут Запорозького товариства», А. Скальковський твердив про те, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли [9, С.74]. Право сидіти зимівниками також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях (або ні), але теж холостими. Батько міг жити «із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло» [9, С.74].

Відтоді історіографічний штамп про «безшлюбність» запорозького козацтва та небажаність присутності жінки в межах

військового табору — Січі [12] став відправним пунктом усякого мислення при розгляді питань пов'язаних з історією українського козацького війська [13].

Отож, аби вияснити чи відповідає дійсності винесена у заголовок нашої статті теза про присутність жіночого чинника в культурному просторі Запорожжя, спробуємо подивитись на пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях крізь призму світоглядних уявлень і традицій життєустрою людей тієї епохи. Для цього, відгородивши мозок від вірусу сучасності, ще раз вчитаемось в сюжети легенд і переказів з теренів колишнього Запорожжя, в сторінки козацьких літописів, письмових джерел, а також в рядки історичних пісень і дум, які й досі зберігають дух та присмак козацької епохи.

Пошуки «слідів» жіночої присутності в культурному просторі [14] Запорожжя ми розпочнемо з того, що в межах ХVІ — останньої чверті ХVІІІ століття українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої, а з 1654 р. були приведені у тісний зв'язок з державним устроєм Московської держави. Досить віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони — Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпрянщина (Середня і Нижня) являли собою об'єднану лише міфом про спільне минуле жителів та давніми традиціями життєустрою цілісність. На цих досить обширних територіях існувала велика кількість, скажемо так, «місцевих» (чуливо залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою [15], які своєрідно віддзеркалювали жіночу присутність в практиках повсякденного життя. Ця обставина дещо ускладнює наш пошук, примушуючи шукати норми —

унормовані практики (активності) жіночої активності (поведінки), характерні для конкретного регіону чи місцевості. Адже в будь-якому суспільстві завжди існує набір формально ніде не зафіксованих, але обов'язкових для виконання усіма членами соціуму правил (норм). Це норми моралі, звичаїв і традицій [16, С.12]. Вони пов'язані з пануючими в суспільстві уявленнями про добро і зло. Правила такого роду складають основу ментальності населення того чи іншого регіону, яка, в свою чергу, тісно пов'язана із стилем його повсякденного життя [16, С.12]. Поведінкові стереотипи особистості значною мірою формуються під впливом природного середовища та побуту. Виходячи з цього, поведінкові стратегії жінок на тогочасних українських землях повинні були мати чітко виражені (унормовані лише в межах конкретної місцевості чи регіону) регіональні відмінності [17].

Між тим, на південно-східних кресах Речі Посполитої зрушення, які, вочевидь, повернули руське життя після зміни державної приналежності і типів цивілізацій у Києві та готично-європеїзованому Львові, хіба що легкими брижами ковзали над степом, що гігантським пасмом оточував українські землі з Півдня. Заселене кочовою людністю Поле, а потатарськи *Neuhat* (Степ), на першу половину XVI-го століття тягнулося ледве не на п'яту частину нинішньої України, охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької областей, повністю — Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та частини — Одеську і Запорізьку області. Своєрідними «дверима» в це Поле з боку досить густозаселеного (в тогочасному розумінні) Подніпров'я були пороги — переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, простягаючись на багато кілометрів між теперішніми містами Дніпропетровськом та Запоріжжям. За порогами, нижче описаної ще в середині X ст. Костянтином Багрянородним Кічкаської переправи, починався Дніпровський Низ. Густі дубові гаї в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, велика кількість риби, птахів і диких звірів, родючі землі та південна розкішна краса витворювали з цих місць привабливу райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ та Дніпровські пороги.

Для нас, в цьому контексті, важливим буде не

стільки факт участі в колонізації краю вихідців з різних регіонів тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності (на протилежному наполягає більшість вітчизняних дослідників XX—XXI ст.) [18] в повсякденних практиках козацького краю «слідів» жінок. Шукаючи «сліди» жіночого повсякдення, ми будемо «збирати все, що залишили по собі люди», мешканці

Козак і козачка. Мал. Р.Боплана

цього регіону, «критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення» [19, С.10] про минуле цього краю... Підкреслимо, що проблема відсутності або наявності «слідів» жіночого повсякдення в традиціях степового соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Адже вироблена соціумом традиція [20] являється, як правило, беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність) можна вписатися, в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить — і легітимізуватися [21, С.2].

Південний степ сформував на цій території відмінний від існуючих тип життєустрою

та людської особистості. Степовий соціум був зовсім не схожий на замкнуте, затиснуте в лещата релігійного догматизму, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Вартість і значимість особистості в цьому соціумі визначалася більше за особистими якостями індивіда, аніж за його приналежністю до якоїсь соціальної групи чи стану. Степ був краєм особистої волі та великих можливостей [22]. Він притягував до себе людей «пасіонарних» [23, СС. 64—71] — здатних до дії та вчинку чоловіків і жінок. Не можна не погодитись з тим, що особливі умови життя на «пограничних» землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. Оскільки освоювати Степ, здобувати засоби для існування можна було лише зі зброєю в руках, основним заняттям населення стала військово-промислова діяльність.

Проводи на Січ

Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, де зброя, а не закон, розв'язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя повинні були відбитись як на чоловіках, так і на жіноцтві. Але це, так би мовити, в теорії, а що на практиці? Якою бачили (і чи бачили взагалі) сучасники жінку на пограниччі? Якщо бачили, то якими рисами і якою активністю наділяли жінок-низовичок сучасники?

Взявши до уваги застереження Наталі Яковенко про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення повинні бути «еквівалентними моделі «високої» культури» [24, С.107], спробуємо «побачити» відображення образу жінки та її повсякденних практик в світоглядних уявленнях еліти та ординарних людей — мешканців східних окраїн Речі Посполитої в цілому і Запорозжя безпосередньо. Кожна з культур (культура еліти і культура мовчазної більшості) формувала свою систему гендерної стратифікації, свої ідеали та норми соціостатевої поведінки, витворювала свій специфічний образ жінки.

Для цього, крім традиційних джерел, залучимо до аналізу й ті історичні джерела, які до недавнього часу, вважалися неважливими в руслі позитивістського нарративу — історичні пісні, думи, легенди та перекази.

Почнемо з аналізу світоглядних уявлень елітарної частини мешканців Речі Посполитої, відображених в нарративах світського характеру.

Не пізніше 1578 року шляхтич Свентослав Оржельський (1549—1598), відомий в Великопольщі своєю розважністю та політкоректністю, створив латиномовний рукопис авторських хронік «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» [25, СС.15—16]. Описуючи життєустрій «війська Низового», він, відбиваючи тогочасні уявлення про побут та повсякденність низових козаків, зазначив, що мешкають (вони, козаки — **О.К.**) на берегах та численних островах Дніпрових <Бористенових>; усі піші, будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спус-

каються до Очакова, де Дніпро <Бористен> впадає в Чорне море <Понт Евксинський>, і навіть далі за море. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і [на] Турків. «Гніздяться з дружинами і дітьми на островах (виділено нами — **О.К.**), котри-ми Дніпро <Бористен> буяє, і можуть виставити до 8,000 жовніврів. Назва їх Низовці або Низові походить з того, що сидять на нижньому Дніпрі <Бористені> (низ слов'янською значить дол) [25, С.18].

В 1599 році польський шляхтич Бартош Папроцький (1543—1614) — знавець «справ українних» і автор праць «Історія жалісна про прудкість та хитрість татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (1575), «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (1575), «Гніздо цноти» (1578) [25, С. 51], описуючи хроніку воєнних подій 1594—1597 років висвітлив життєустрій мешканців «нижнього Дніпра». Б. Папроцький писав: «Є кілька місць або островів на широкій річці Дніпро [або: островів у широких місцях на Дніпрі], що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані. Сюди, ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати...

...Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осідлий люд] (виділено нами — **О.К.**) возять [припаси]» [25, СС. 56—57].

Художнє відображення образу повсякденного життя степової людності кінця XVI — початку XVII ст. знаходимо в баладі літературного походження «Пісня козака Плахти» [26, СС. 54—57]. Балада, як гадають дослідники, була написана близько 1612 року [27, С.529], а в 1625 році вона була повністю видрукована в польському збірнику сатиричних творів Яна Дзвонівського «Sejmu Walnego Domowego Artykulow szesc...», Краків, 1625 [28].

Написаний невідомим автором, досить популярний в першій половині XVII ст. поетичний твір відображає грайливу розмову жінки з головним героєм балади — козаком Плахтою про реалії повсякденного життя козаків-запорожців:

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Далек же маєш домок свій?
— При березі, при Дунаю,
Там я свою хижу маю:
Ліс зелений,
Оздоблений
Красним цвітом,
Густим листом,
То дім мій
То покій.
Кулина!

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Яким же буде покорм твій?
— Будем їсти саламаху,
Козацькою затираху.
При криниці
Без тескниці
Будем їсти,
Будем пити,

Викрикать,
Облапять,
Кулина!

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Що за розкіш мні буде твій?
— Да й вдень будеш коні пасти,
Вночі при мні ляжеш спати.

Олівночі
З всеї мочі
Очучу,
Преврочу
Дівоньку
К серденьку.
Кулина!

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Який же буде постілок твій?
— Войлочище під бочище,
А судилище в головище.
В дубровиці
На травиці
Я закрию
І прикрию
Гормаком,
Жупаном,
Кулина!

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Сподобався ми ся живот твій.
— Любо ж тобі горювати,
Дай преч з тобов поїхати,
— Душе моя,
Я вже твоя.
— Ручку дай
І всїдай.
— Я твоя.
— Ти моя,
Кулина!...

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Далек же іще домок твій?
— Уже геть ті Запороги
Конець нашої дороги.
Тут козаки
Все юнаки:
Здобувають,
Пропивають,
Що мають,
Програють.
Кулина! [26, СС.54—56]

Отже, на час створення цікавих нам текстів в «Запорогах» [26, С.56] «на берегах та численних островах Дніпрових» [25, С. 18], в багатих на дикого звіра, рибу та різноманітні небезпеки місцевостях жили як чоловіки, так і жінки. Цікаве припущення в цьому контексті виказав сучасний історик-джерелознавець Дмитро Вирський. За словами дослідника, зростання кількості запорожців з 8 тис. у 1570-х, за С. Оржельським [25, С. 18], до 18 — 30 тис. перед 1648р., за А.М. Фредро [25, С. 101] (зрозуміло, це досить умовні цифри), «взагалі-то скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків» [25, С. 105].

Умови життя на пограниччі повинні були невідвратно впливати на характер жінки та її світоглядні уявлення, виховували з неї енергійну, «напівчоловічу натуру, здатну до скорботи, і до самих жажливих випробувань» [29, С. 271].

Схоже на те, що стереотип перманентного «безжонного» сприйняття шляхетським загалом своїх

«хлопських» лицарів розсипається на порошок, ледь звернемося до змісту переважної більшості створених елітою текстів [30].

Виходячи з цього, спрямуємо дослідницьку увагу на усні історичні джерела — історичні пісні, легенди і перекази, записані в межах колишнього Запорожжя, історико-географічної області, яка протягом тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру Нижньої Наддніпряниці і була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти — козацтва.

Відбиття дійсності в цьому типі історичних джерел, поза всяким сумнівом, має характер художнього осмислення дійсності (в письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатовікове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя. В цій системі, окрім інформаційної, кажучи словами Лева Пушкарьова, закладена ще й «емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, аніж точні фактичні дані» [31, С. 61].

Основний зміст більшості історичних пісень і переказів складають описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності, (цілком вірогідних) історичних подій [32, СС. 11—12], які привертати увагу і відображались в свідомості окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція з часом відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів, які знаходились в інших часових координатах) деталей і наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози залишилось незмінним — відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Слушним, в цьому контексті, видається і твердження сучасної української дослідниці Людмили Іванікової про те, що «усна історія нерідко дає багатий дета-

Козацький табір у поході

лями матеріал про ті події, які не зафіксовані в офіційних даних» [33, С.89].

Таким чином, для пошуку «слідів» жіночого повсякдення в культурних традиціях українського степового соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел виглядає цілком доречним.

Почнемо з записаного О. Стороженком на Катеринославщині в першій половині XIX ст. переказу «Про запорожця Ониська і його жінку» [34, СС.268—269]. В ньому розповідається про запорожця на ймення Онисько, який «сидів» зимівником неподалік Дніпра. Якось, у місті Миргороді він побачив молоденьку гарну дівчину і одружився з нею. «Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і **наймитів, і наймичок** (віділено нами — **О.К.**). Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку» [34, С. 268]. Однак не сиділось запорожцю з молодю дружиною. Як тільки він чув що «збираються в коші на татар або на ногайців, то не втерпить — кине жінку і поїде собі в кіш...» [34, С.268]. Як бачимо, сидіти зимівниками, заходити на Січ, брати участь в козацьких радах і походах могли, за переказом, не лише нежонаті, а й одружені козаки-запорожці.

Записаний С. Науменком в Запорізькій області в другій половині XX ст. переказ «На туркені оженюся...» також розповідає про повсякденні практики одруженого на туркені запорожця [35, СС.229—230]. «У минулі часи нинішнє село Малинівка Гуляйпільського району називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, що десь років двісті (на час запису переказу — **О.К.**), а може, й більше тому, сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного — жінки. Ну то що ж! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодю туркенею. Туди-сюди, узяв та й одружився на ній» [35, С. 229].

Активність «Низових» жінок не обмежувалась доглядом за домашнім господарством, вихованням дітей та вигляданням чоловіка-козака з походу.

В записаному Д. Яворницьким на Катеринославщині (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказі «Могила Настина» (в інших варіантах — «Могила Насті») зображено зовнішній вигляд та окремі сценарії повсякденного життя відважної отаманші на ймення Настя. Переказ розповідає про те, що Настя, носила шаблю, шаровари, шапку і «держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка» [36, С. 128]. Сила і хоробрість цієї жінки, очевидно, були настільки великими, а її дії як ватажка настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує «отаманша». Як бачимо, образ жінки-войовниці включає в себе, в даному випадку, доволі розповсюджену на українських землях в XVI — першій половині XVII ст. традицію

перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т ін. Інформацію про це подають не лише усні джерела, а й низка письмових.

За твердженням італійського і польського історика початку XVII ст. Олександра Гваньїні, серед загинувших захисників замку Прухнік на Поділлі (опис подій 1524 року) були знайдені тіла переодягнених у чоловічий одяг жінок. «Для того, аби їх не розпізнали, жінки погодили собі голови...» [37, СС.11—12]. Мемуарист Михалон Литвин також звертав увагу сучасників на те, що жінки шляхетного стану мають право вільно «бувати в товаристві чоловіків (на відміну від татарських і московських — **О.К.**) і носити майже чоловіче вбрання...» [38, СС.96—101]. Не складали виключення і військові обладунки [39].

В записаному Г. Надхіним на Катеринославщині у другій половині XIX ст. переказі присутнє відображення, очевидно, унормованої практики (сценарію) впливу ординарної жінки на повсякденне життя войовничої козацької спільноти. «...У запорожців був звичай (віділено нами — **О.К.**), — говориться в переказі, інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат **відважувалась вийти за нього заміж** (віділено нами — **О.К.**)» [40, С. 54]. Отже, переказ відображає той факт, що на Запорожжі були і «місцеві дівчата», і «місцеві» звичай одруження, і «місцеве» шлюбне право, а отже, маємо підстави говорити й про «місцевих», народжених в межах Запорозьких Вольностей, дітей.

Цікаво, що схожий за змістом переказ в кінці XIX ст. записав на Волині і відомий український історик Орест Левицький. В записаному ним переказі також, розповідається про те, що: «...молодий козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла **молода дівчина** (віділено нами — **О.К.**) і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що **вона обирає його собі в чоловіки** (віділено нами — **О.К.**) і цим звільняє від страти» [41, С. 14].

Документальне підтвердження побутування на українських землях такого типу звичаєвості ми віднайшли серед записів, занесених до книги гродської Луцької. В одному з документів розповідається про те, що на Волині, в м. Олиці, в 1606 році в магістратському суді розглядалась справа слуги литовського підстолія Миколая Глібовича Януша Кобринця, який служив у того Глібовича «службу гайдуцькую» і за вбивство товариша «был осаженным на горло», себто засудженим до смертної кари [42, СС.521—522]. Під час розгляду цієї справи «одна чесна дівчина із міщанок побажала **взяти з убивцею шлюб**» (віділено нами — **О.К.**). Дівчина привселюдно звернулася до «шляхетних і учтивих людей», які були присутні при розгляді справи, «бажаючи його (злочинця) «собі впросити в стан святий малженський». Януш Кобринець відразу ж погодився на цю пропозицію і в присутності свідків був

спочатку обвінчаний з цiego дівчиною, а потім звільнений з-під варті. Відповідний запис про звільнення козака від смертної кари був занесений і до книги гродської Луцької [42, С. 522].

Записаний краєзнавцем А. Ковальовим на Дніпропетровщині (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказ розповідає про безпосередню участь жінок у бойових діях козацьких підрозділів. У повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) активну участь брала дружина кодацького сотника Семена Мотори — Варвара [43, СС. 104—105]. Особливо відзначилась ця жінка під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши до неї шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом «особливого зла» з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик-реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. «Потоцький, нібито, наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях. Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер», серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора [43, С. 105]. Інформацію про участь українських жінок у різного роду військових змаганнях подає не лише значна кількість дотичних до наведеного усних історичних джерел [44], але й різноманітні письмові джерела [45]. Серед усних історичних джерел, записаних поза межами Нижньої Наддніпряни, особливо виділяється історичний переказ про войовничих жінок з міста-фортеці Буші. Коли переважна частина чоловіків захисників фортеці загинула, жінки та дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська, аж доки дружина бушанського сотника Звисного Олена не підпала пороховий льох [46, СС. 23—30]...

Джерела свідчать про те, що в козацьких таборах часто знаходилась значна кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були, «білоголові» — дружини козацької старшини та заможних козаків, «дівки-бранки», куховарки, «ворожки-чарівниці», оточені гуртами помічниць, які, за необхідності, виконували різноманітні функції — від сестер-жалібниць до зв'язкових і шпигунок. Сучасник розгрому підрозділу козацького полковника Донця під містом Заславлем, польський поет середини XVII ст. М. Кучкаревич зазначав, що ввірвавшись в козацький табір, поляки захопили «козацьку чарівницю Солоху», яку спочатку піддавали тортурам, а потім, за твердженням Кучкаревича, спалили [47, С. 329]. Автор козацького літопису Самійло Величко, описуючи бій під Заславлем, також наголошує на участі в ньому принаймні двох жінок — сестри полковника Донця, яку визначає як учасницю козацького герця і «чарів-

ницю», та її товаришкю. Хоча літописець не підтверджує факту спалення «чарівниці», проте зазначає, що поляки піймавши ту «чарівницю з її товаришкою, повтиннали їм пші» [47, С. 329].

Козацький літописець Самійло Величко та вже згадуваний польський поет М. Кучкаревич сходяться на думці про те, що сестра полковника Донця, Солоха, з товаришками таки брала участь в цьому поході, перебувала в бойовому козацькому таборі, «пробувала шастя в козацьких герцях», що личило лише найважливішим козакам та «зналася на чарах».

В історичній пісні про козака Супруна («Ой не знав козак») [48, СС. 587—588], який, потрапивши в ординський полон, передає сестрі лист з проханням про допомогу, розповідається про військову звитягу сильної жінки, степової амазонки, яка воювала з нападниками на пограниччі і «гнала бусурманів у полон».

«Ой не знав козак,
Ой да не знав Супрун,
Та йде славоныки зажити,
Ой да зібрав військо,
Славне запорізьке,
Ой да пішов орди бити.
Ой що в суботу проти неділеньки
Супрун з ордою стявся,
Ой, а в неділю до сходу сонця
Та в неволеньку попався.
Ой почали превражі бусурманці
Та Супруна в'язати,
Ох і дав Супрун превражим бусурманцям
Та всю правдоньку казати.
— Ой не в'яжіте, превражі бусурманці,
Та й назад рученьками,
— Ой, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Накажіть аж до кошового,
Аж до товариша мого:
Ой нехай же він Супрункове добро
За безцінок збуває,
Ой нехай же мене, козака Супруна,
Із неволі викупає.
Ой то не слава, то не козацькая,
За безцінок ізбувати.
Ох і лучче б тебе, козака Супруна,
Нам та й у вічі не видати!
Ой, що ви, хлопці, преудали молодці,
На що нам биться, на що воюватися,
Будем примиряться.
— Ой підждіте, премилі браття,
Дайте до сестри знати!
— Уже ж писали, вже й переписали,
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Ох і ведіть же мене в чисте поле
А з моїми козаками.
Ой в чистім полі, широкім роздолі,
Сизий орел пролітає,
Ох і стоїть військо славне запорізьке,
Ох так, як мак процвітає.
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
"Гей, а не вспіла а рідна сестра
Супрунові листи получитьи,
Як почала своїм добрим конем,
Як огнем, летіти.
— Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
Чом не дав до сестри знати?

Почав битись, воювати,
Не дав сестрі знати.
Ой не вспіла тая сестра
З коника упасти,
Почала бусурманців в полон гнати.
— Ох і зоставайся здоров, милий брате,
та давай же ти сестри завчасу вже знати.
— Сестро ж моя дорога,
Яка ж ти слуга сильна!» [49, СС.356—358]

Таким чином, маємо підстави наголосити на тому, що на світанку свого історичного життя войовнича козацька спільнота на рівні побутової свідомості ординарних людей мала вироблену під впливом різно-рідних взаємопроникаючих факторів традицію сприйняття (прочитання) образу сильної жінки. Цей образ транслювався крізь призму запеклої боротьби мешканців Запорозжя з різного роду поневолювачами через сюжети, пов'язані з участю жінок у бойових діях козацьких підрозділів, захистом степових поселень від нападників, визволенням з неволі бранців тощо.

В світській літературі Речі Посполитої та в історичних піснях, легендах і переказах Нижньої Наддніпряни сценарії військової активності жінок постають скоріше як типізовані нормативні елементи повсякденного життя степової спільноти, а не як аномалії, об'єкти висміювання жіночої ініціативи чи зневаги.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі Запорозжя (беручи до уваги заучування місцевим населенням типізації повсякденних практик та збереження їх в історичній пам'яті) стає особливо помітним на тлі збройного протистояння мешканців степового пограниччя. Виходячи з цього, специфіка жіночого повсякдення в культурному просторі Запорозжя полягає не в його відсутності (у відповідності з прийнятою за аксіому чоловічою системою очікувань), а навпаки — в присутності жіночого чинника в унормованих щоденних практиках войовничого південноукраїнського соціуму.

Стає очевидним, що в умовах постійної небезпеки та мінливого ритму існування, коли людина щохвилини мусила бути готовою перейти від мирних занять до військових дій, основним нормуючим чинником життєустрою степового соціуму виступав військовий фактор. Він не лише підпорядковував своєму впливові повсякденні практики людей, які проживали на цій території, але й стимулював населення регіону до вироблення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки.

Посилання і примітки

1. Макаров А. Козацький і бароко. // Запорозжя: До історії козацької культури/ Упорядк. тексту, передм. І.Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю.Іванченка. — К., 1993.

2. В цьому контексті доцільним буде звернення до навчального посібника О.П. Кривошия «Традиції та повсякденне життя жінок України XVI—XVII ст.» який побачив світ в липні 2011 року. Див.: Кривоший О.П. Традиції та повсякденне життя жінок України XVI—XVII ст. — Х.: Вид. група «Основа», 2011. — 96 с. (б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 7). Автор вперше зібрав в одному виданні матеріали, що відбивають широку палітру думок про побут та повсякденне життя українських жінок XVI—XVII ст. у національному та загальноєвропейському кон-

текстах. Окрему увагу приділено реконструкції життєписів жінок, які залишили яскравий слід в історії Козацької України.

3. Замятина Н.Ю. Взаимовлияние образов географических объектов: постановка проблемы. — Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. — Вып.15. — М., 2002.

4. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // Доба. — 2002. — №3. — СС.2—10.

5. Гуревич А.Я. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества. Индивид и общество. — Вып. 31. — 1968.

6. Див.:Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. — С-Пб., 1994.

7. Кравченко А. Козацька наречена //Запорозжя: До історії козацької культури/ Упорядк. тексту, передм. І. Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю.Іванченка. — К., 1993. — С.215; Кривоший О.П. Козацька Україна: жінка зі зброєю. // Запорозька Січ. 1993. — 31 серп.; Його ж: Жінка в історії Запорозького козацтва. //Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції «Жінки України: сучасний статус і перспективи». - Одеса, 1995. — СС. 45-47; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво. //Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону., Запоріжжя. — 1997. Вип.5. — СС. 18-24. Поодинокі стаття В. Андрущенко, що побачила світ в 1991 році (див.: Андрущенко В. Запорозжя і жіноцтво.// Наука і суспільство. 1991. — №7. — С.55-58), на жаль, не витримує критики.

8. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т.1 — СПб., 1857. — СС.159-222.

9. Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. Дп., 1994. — СС. 60; 151; 210.

10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т.1. — Львів, 1990. — СС. 241—242.

11. На середину XIX ст. українська й російська історії розглядалися як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. (Див.: Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. — К.: Критика. — 2004. — С.188.) У відповідності до цієї схеми розглядалось і становище жінки в українському суспільстві. Визначальною рисою становища московської (великоруської) жінки в сім'ї і суспільстві, принаймні в XVI—XVIII ст. була утвердження «Домостроєм» безправність жінки та її рабська залежність від чоловіка-господаря. (Див.: Домострой. Сильвестровского издания. 2-е исправленное и дополненное издание И. Глазунова. СПб., 1902. — 144 с.) На підставі вивчення документів, включаючи Домострой, історик кінця XIX ст. В. Іконников дійшов висновку, що зміни у правовому статусі жінки у бік обмеження і надалі повного ігнорування почали проявлятися за правління Івана IV. (Див.: Іконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. — К., 1874. — С. 35.)

12. А. Скальковский, Д. Яворницький та П. Кулиш авторитетно стверджували, що козакам-запорозжя, заборонялось не лише одружуватись, бо козак «за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою». (Див.: Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. Дп., 1994. — С.211), але й приводити жінок на Січ, «будь вона навіть матір'ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою» (Див.: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990 — С.181).

13. В 2010 році побачив світ збірник наукових статей під промовистою назвою «Звичаєве право Запорозької Січі». (Див.: Збірник наукових статей за результатами конкурсу «Звичаєве право Запорозької Січі». / За заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломоець. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010 — 128 с.). Опираючись на зроблені в середині XIX ст. висновки, автори повторюють традиційні для історіографії цього періоду штампи на кшталт: традиції «заборони введення жінки на Січ ретельно обєригалася серед запорозжців» (С. 75), або кримінальним злочином серед запорозжців вважався «зв'язок із жінкою і содомський, з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження» (С. 49) і таке інше.

14. Під культурою автор розуміє не сукупність досягнень у розвитку духовного життя України XVI—XVIII ст., а світоглядну модель, характерну для даного соціуму, всю систему цінно-

- стей, виражені, втілені і символізовані в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті і всю систему стосунків, встановлених між тогочасними людьми і світом. Див.: Берк. П. Антропология итальянского Возрождения // «Одиссей». Образ другого в культуре. — М., 1994. — СС. 272—283.
15. Слід наголосити на існуванні певної демаркаційної лінії у ставленні шляхти «українних» воеводств одна до одної. Це виявлялося на рівні побутових ситуацій, що наводять на думку про відмінності в традиціях життєустрою мешканців цих територій (Див.: Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI — середини XVII ст. // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. — 1992. — Т.1. — С. 88).
16. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920—1930 годы. — С-Пб., 1999.
17. Дещо згодом, на базі однієї з регіональних поведінкових стратегій була сформована візуальна репрезентація жінки-українки та її національна поведінкова стратегія.
18. Див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. — 539 с.; Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. Монографія. — Запоріжжя, 2006. — 243 с. та ін.
19. Дюби Жорж. Европа в средние века. [пер. с. фр. В. Колесникова]. — Смоленск: Полиграмма, 1994.
20. В цьому контексті ми розглядаємо традицію як «соціально-прийнятні типологізовані умовності», які втілюють в собі риси колективно розділеного досвіду. Детальніше про це див.: Пушкарєва Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». // *Этнографическое обозрение*. 2004. — № 5 (сентябрь-октябрь). — СС.3—15.; Ї ж: «Живя и трудясясь в подвиги околным людям» (женский труд и женские занятия в российской повседневности X—XVI вв. // *Женщина в российском обществе*. 1996. — №2 — СС.18—27; Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // *Вопросы истории*. 2000. — №3 — СС.125—132.
21. Смиляр Л. Олена (Мар'яна) Зависна — героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії. // *Наше життя*. 2000. — Ч.2. (лютий).
22. Детальніше про це див.: Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. Монографія. — Запоріжжя, 2006.
23. Див.: Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. — М., 2008.
24. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002.
25. Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI-середини XVII ст.). — К., 2005.
26. Пісня козака Плахти. // *Пісні Купідона*. Любозна поезія на Україні XVI — поч. XIX ст.). — К., 1984. — 352 с.
27. Українська балада. Антологія. — К., 1964. — 560 с.
28. Заголовок в перекладі на українську мову виглядає так: «Шість статей загального домашнього сейму, що дуже потрібні для усіх станів, а найбільше для тих, на кому їздять жінки, що уміли приборкати їх, аби їм корилися. Додані до цього й інші смішні для читачів речі. Видав Ян Дзвонівський. Друковано в Олесниці на Почнівській вулиці року 1625». Наприкінці книги надруковано було вірші Дзвонівського про козака Плахту і додано «*Piesn Kozaka Plachty*». (Див.: Українська балада. Антологія. К. 1964. — С.530).
29. Антоній І (Й. Ролле). Украинские женщины. Киевская старина. — 1883. — Июнь.)
30. В польській літературі XVI — середини XVII ст. навіть складається окремий літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються, як те було зазвичай у більшості країн Західної Європи) «надзвичайні жінки, які ведуть себе, як чоловіки» (див.: Любамирски Л. «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества. // *Женщины на краю Европы* (Под ред. Е.Гаповой). — Минск, 2003. — С.34) і втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. Польський поет XVI ст. Ян Кохановський (1530—1584), відображаючи в своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного суспільства, мав за переконання тезу про те, що історія слов'ян починається з жінок, войовничих амазонок, які, прийшовши в Скіфію, заснували на її
- території дві Сарматії — польську та руську. (Див.: Milosz Czeslaw. The History of Polish Literature, 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983. — P.63.)
31. Пушкарєв Л.М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі. // *Український історичний журнал*. — 1970 — №10.
32. Азбелев С.Н. Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т.з. разграничения жанров) // *Славянский фольклор и историческая действительность*. — М., 1965.
33. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог. / Людмила Іваннікова; За ред. С.В. Мишанича. — Запоріжжя, 2010.
34. Стороженко О. Твори в двох томах. — К., 1957. — Т.1.
35. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини. / Упоряд. і авт. приміт. В.А. Чабаненко. — К., 1990. Еварницький Д.И. Очерки по истории Запорожских Козаков и Новороссийского края. С-Пб., 1889.
36. Еварницький Д.И. Очерки по истории Запорожских Козаков и Новороссийского края. С-Пб., 1889.
37. Цит. за: Денисюк І. Амазонки на Поліссі. Луцьк: Настіря 1993.
38. Литвин М. «Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси». Переклад К. Мельника. Вид. І. К., 1890. — СС. 41-42.
- В цьому контексті слід взяти до уваги той факт, що в Англії XVI — початку XVII ст. перевдягання жінок в чоловічий одяг стало основною причиною виникнення дискурсу про маскуліну жінку. Це нове для консервативної Англії, віяння висміювали всі тогочасні моралісти, хронікери і навіть драматурги. Жінки, які зважились носити чоловічий одяг, піддавались осуду і висміювались.
39. Про випадки перевдягання жінок у військові обладунки див: В. Іванишев. Жизнь кн. Курбского въ Литвь и на Волины, К., 1849. Т.II, — СС.78—79; Н. Мірза-Авакянц. Українська жінка XVI—XVII ст. Полтава, 1920. — СС.3—45.
40. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. — М., 1877.
41. Левицкий О.Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI — XVII ст. // *Киевская старина*. 1900. Кн.1
42. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч.8. — Т.III.— Акты о браном праве и Семеном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. — К. 1909 (Далі — АЮЗР).
43. Див.: Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохий С.М. та ін. «Тії слави козацької повік не забудем...»: Історично-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648—1654 років. — Дніпропетровськ, 1989.
44. Див.: Бережков М. Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читання в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько. 14 сент.1909г.). — Ніжин, — 1909. — СС.1—15; Родаченко І. У славнозвісній Буші// *Народна творчість та етнографія*. — 1969. — №1. — СС.23—30; Українські перекази / Збір. М. Возняк; Мистец. оформл. М. Бутовича. (Репринтне вид. 1944) — К.: Абрис, 1993. — 120 с.: іл.; Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. — Львів: Центр Європи, 2005 та ін.
45. Див.: Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К.: Наукова думка, 1965. — СС.119, 590, 613; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1889, Т.14. — С.902.; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч.6 — Т. 1. — Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVII вв. (1498—1653 гг.). — К., 1876. — С.427. Центральный державный исторический архив України, м. Київ. — Ф. 22. — Оп.1. — Спр.14, арк. 120зв.; АЮЗР. — Ч.6. — Т.1. — С.118 та ряд інш.
46. Родаченко І. У славнозвісній Буші// *Народна творчість та етнографія*. — 1969. — №1.
47. Див.:Величко С. Літопис. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. — Т. 1. — К., 1991.
48. Пономарев І. Запорожская песня // *Киевская старина*. — 1887. — Т. XVIII.
49. Історичні пісні. — К., 1961. — СС.356—358.